

О. М. Федьков, В. А. Дубінський

**ПРОЕКТИ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ
НАДДНІПРЯНЩИНИ У МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД
(1907-1917 рр.)**

На основі програмних документів і публікацій представників української ліберальної думки Наддніпрянської України характеризуються пропозиції та підходи щодо врегулювання аграрних відносин на початку ХХ ст. Також визначаються їх оцінки щодо змісту та реалізації столипінської аграрної реформи у міжреволюційний період (1907-1917 рр.)

Ключові слова: українські ліберали, ТУП, столипінська аграрна реформа, П. Столипін, хутір, відруб, переселенська політика, інтенсифікація господарства, Селянський банк, кооперативний рух.

Репресивна політика уряду П. Столипіна призводила до розчарування в політичній діяльності у середовищі української інтелігенції. Ця тенденція з особливою силою відбилася на діяльності УДРП. Оскільки до складу партії входили досить різномірні елементи, то у ній відбувався процес розмежування, в основі якого була дилема: чи продовжувати політичну діяльність легальними або нелегальними засобами, чи зосередити увагу на культурницькій діяльності. Перемогла друга тенденція. УДРП була реорганізована в 1908 р. у позапартійне Товариство українських поступовців (далі – ТУП). Слід також відзначити, що після його створення до нього пристала й частина соціал-демократичної інтелігенції. Об'єднання складалося з окремих громад, які діяли у губернських і повітових містах України, а також у Петербурзі та Москві. Неофіційними друкованими органами ТУП були газета «Рада» у Києві і місячник «Украинския жизнь», який з 1910 року почав виходити у Москві.

Оскільки керівництво ТУП прагнуло до подальшого широкого об'єднання різномірних елементів, то формально Товариство не приймало програми як такої. Однак, за твердженням О. Лотоцького, ТУП певний час керувався програмою УДП [1, с. 50]. І тільки на виборах до IV Державної думи воно неофіційно виступило з деякими програмними положеннями УДРП [1, с. 50]. За свідченням Д. Дорошенка, «нова організація свідомо не виробляла своєї політичної програми, намагаючись об'єднати людей різних партій на одній спільній платформі: конституційно-демократичного ладу і автономної України» [2, с. 57-62]. Однак, аналізуючи програмні положен-

ня ТУП, варто погодитися з твердженням українського ліберала С. Єфремова, котрий називав програму УДРП «невираженою» у багатьох положеннях. Серед таких, на його думку, було аграрне питання, «яке партія, власне кажучи, обминула опортуністичною формулюванням, а тактика й зовсім не позначалася» [3, с. 55]. Він був переконаний, що проблеми національного й аграрного характеру залишалися важливими для населення Наддніпрянщини. Так, С. Єфремов писав: «Земля і воля, уся земля і вся воля – такі народні потреби для нашого часу в найбільш загальній формі, і на те, щоб ці потреби задовольняли, повинно й направити всі змагання справжньої демократії в Україні» [4, с. 68].

Політична реакція та столипінська аграрна реформа стали чинниками, що визначали зміст і форми діяльності українських лібералів після подій 3 червня 1907 року. Історіографія проблеми невелика. Частково дане питання розглядали Г. Касьянов, А. Павко, В. Колесник, Л. Могильний В. Стрілець. Однак, публікацій, які б системно висвітлювали становлення представників ліберальної думки Наддніпрянщини до аграрних перетворень у 1907-1917 рр. немає. Тому у даній статті маємо на меті дослідити їх проекти та підходи на земельні реформи у підросійській Україні в зазначений період.

На початку квітня 1912 року відбулася нарада Товариства, на якій було вироблено виборчу платформу та прийнято рішення взяти активну участь у виборах до IV Думи. Майже повністю, за винятком стислої передмови, вона була надрукована у популярному викладі у газеті «Рада» [5, с. 2]. В аграрних перетвореннях особливих змін, порівняно з положеннями УДРП, українськими поступовцями не передбачалося, крім скасування окремих складових аграрної політики П. Столипіна. Так, у часописі читаємо про те, що необхідно задовольнити аграрні потреби малоземельних і безземельних хліборобів і скасувати примусове землеустрійство з його хуторами та відрубамі [5, с. 2].

Лише у грудні 1916 року Товариство оприлюднило свої програмні положення, подібність яких до програми УДРП не викликає сумніву. В декларації Ради ТУП під назвою «Наша партія», зокрема, зазначалося в національному контексті члени організації «боролись і боротимуться за демократичну автономію України» [1, с. 50]. У питанні соціально-економічного характеру також особливих змін не пропонувалося. Вони писали, що «необхідно розвиватися й поступуватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя» [1, с. 50].

Як бачимо, щодо програми ідейних попередників особливих змін у програмних документах представників ТУП при вирішенні аграрного питання не спостерігалось. Не було також чітко визначено тактику та методи реалізації основних програмних положень. Тому ми вважаємо, що для з'ясування поглядів українських лібералів на шляхи розв'язання аграрних проблем слід враховувати думки й позиції окремих її представників. Так, у питанні права власності на землю більшість із них пропонували зберегти право приватної власності.

М. Кононенко, один із активних діячів ліберального руху, зазначав, що «у теперішніх панів-поміщиків залишити землі на кожне господарство таку міру: 270 десятин поля і 30 десятин лісу» [6, с. 1-2]. Щодо долі решти земель, то вона мала перейти безземельним і малоземельним селянам шляхом її викупу. Крім того, пропонувалося будь-які операції, пов'язанні з землею, розв'язувати у спеціальних земельних комісіях або через нотаріат [6, с. 1-2]. Тим самим, як ми бачимо, вони залишались прихильниками еволюційних закликів, а юридично виважених кроків вирішення всіх земельних питань на законних підставах.

Слід зауважити, що більшість лібералів дотримувалися думки про те, що при розподілі землі серед селян варто враховувати рівень їх забезпечення. Будучи прибічниками ринкової форми ведення господарства, вони повністю не відкидали ідею купівлі землі селянами, однак пропонували таке: «умови продажу удільних земель повинні опиратися не на фінансових, комерційних інтересах банка, а на дійсних грошових засобах малоземельного та безземельного, взагалі нужденного селянства» [7, с. 1].

Впровадження столипінської аграрної реформи спонукала багатьох діячів ліберального руху Наддніпрянщини до її оцінки. Більшість із них негативно поставилася до створення хутірських та відрубних господарств. На думку М. Гехтера, «що ж до питання про хутори взагалі, то з багатьох інших джерел ми давно знаємо, що ця справа мертворожденна» [8, с. 1]. Тим більше він вважав, що не можна було руйнувати той економічний уклад, який існував і цілком «відповідав місцевим обставинам і потребам» [8, с. 1]. Ф. Матушевський взагалі пропонував реалізувати ідею щодо запровадження фермерських господарств з урахуванням особливостей території України. Зокрема, він вважав, що у південно-західному краї слід враховувати положення сервітутного права [9, с. 1]. На його думку, виселення селян на хутори вело до негативних наслідків. У газеті «Рада» читаємо: «виселення на хутори проводить ще

глибиннішу межу між селянами-хліборобами не однакових достатків – багатіям на користь; бідних – пролетаризує...» [10, с. 1]. Це спостереження відповідало дійсності, тому що столипінська реформа передбачала якраз різку соціальну диференціацію селянства.

На нашу думку, така постановка питання українськими лібералами щодо створення хутірських і відрубних господарств зумовлювалася тим, що вони не були прихильниками кардинальних змін, у тому числі в питанні землекористування з одного боку, з іншого – їх, напевно, індивідуально-громадське землекористування цілком задовольняло. При цьому слід врахувати постійне прагнення лібералів зберігати окремі звичаї та традиції в організації та веденні селянського господарства.

Українські ліберали також негативно оцінювали переселенську політику уряду. Неможливість розв'язувати аграрні проблеми таким шляхом, на їх думку, полягала насамперед у тому, що цими питаннями займався сам уряд. «Добре поставити переселення могла б тільки яка-небудь громадська організація, розуміється при тій умові, коли б їй було доручено порядкувати цілою справою й коли б уряд зовсім сюди не втручався», – наголошували вони [11, с. 1]. М. Гехтер, відзначаючи зменшення переселенців з України у 1911 році, основну причину цього явища вбачав «не стільки в поряднім урожаї 1910 року, скільки в лихих порядках, що звили собі кубло в переселенській справі» [12, с. 2]. Він негативно оцінював також спроби уряду активізувати переселення селян за рахунок запровадження на нових місцях поселення відрубних і хутірських господарств. У газеті «Рада» з цього приводу читаємо: «Можна собі уявити, які наслідки дасть цей експеримент у сибірських умовах, коли в далеко кращих умовах європейської Росії хугорське й одрубне господарство себе не виправдало» [12, с. 2]. Ліберали засуджували практику збільшення тарифів на перевезення селян-переселенців і, навпаки, закликали до створення належних умов при організації їх переселення. Так, М. Гехтер писав: «Рівноваги, звичайно, як не було, так і не буде, а селяни-переселенці скоштують нового лиха» [13, с. 1].

Наслідком невдалої, на думку лібералів, переселенської політики стало масове переселення селян Наддніпрянської України на американський континент. Окрім неї визначалися й інші причини: «Занепад дрібного селянського господарства, кепські урожаї, брак грошей, збільшення державних податків і знищення надій на кращу будучність» [14, с. 1]. Вагомим поштовхом активізації еміграції селян за кордон став також «зріст селянської свідомості за останні часи й поширення се-

ред них відомостей про життя інших народів» [14, с. 1]. На переконання лібералів, важливими заходами уряду, котрі допомогли б швидше вирішувати проблему переселення, могли бути: відкриття у великих містах еміграційних агенцій і надання допомоги самим селянам. На нашу думку, підтримку ліберальними діячами масової еміграції можна оцінювати позитивно. Це пояснювалося тим, що вона (еміграція. – О. Ф., В. Д.), нехай частково, однак регулювала б у цивілізованих рамках аграрне перенаселення серед селян, якщо це не міг здійснювати російський уряд.

Загалом же більшість українських лібералів вважали, що «переселення не може розв'язати земельного питання. Інший вихід, кращий і радикальний, потроху знаходять самі селяни» – це «рух до інтенсифікації свого господарства» [15, с. 1].

Українські ліберальні діячі постійно, на відміну від інших політичних сил, підтримували ідею про зміни в культурі та засобах ведення господарства. Вони вважали, що цей шлях мав бути одним із пріоритетних напрямів політики уряду в розв'язанні багатьох аграрних проблем. Так, і у міжреволюційний період зустрічаємо заклики лібералів до подальшого поширення культурно-освітньої діяльності серед селян. В. Доманицький у одній із своїх статей писав: «Ми мусимо проробити з самого початку те, що й інші нації: ширити національну свідомість усякими культурними способами, зв'язавши культурно-просвітну справу з економічним добробутом люду» [16, с. 2]. На його думку, складовими, які у своєму поєднанні будуть підвищувати культуру обробітку землі – це «потреба справжньої господарської снасті, знаряддя, а з родинних потреб – потреба просвіти, бо без них і земля буде квола» [17, с. 86].

У ліберальній пресі дістало позитивну оцінку активне використання селянами сільськогосподарської техніки. У газеті «Рада» читаємо: «Для нас особливо цікаво те, що останніми часами машина стала прокладати собі шлях і в дрібне селянське господарство» [18, с. 1].

Важливою умовою постійного відстоювання ідеї сільськогосподарської просвіти селян українськими лібералами було те, що якась частина з них сама мала певний досвід діяльності у цій сфері. Так, відомий поміщик Є. Чикаленко розглядав перехід поміщицьких земель у власність селян як крок, що може призвести до часткового зниження сільськогосподарської культури [19, с. 1]. Це, на його думку, позначиться тим, що «понизиться врожайність сих земель та поменшиться вивіз хліба за границю» [19, с. 1]. Тому він вважав, що запобігти виникненню цієї проблеми можна тільки шляхом поширення знань з агро-

номії та досвіду роботи в сільськогосподарському господарстві. Вагоме місце в цьому мала відіграти «потреба видань сільськогосподарського характеру рідною мовою для нашого селянина» [20, с. 1-2]. Цікавими та ефективними формами просвітньої діяльності були також: популяризація власного досвіду в плані впорядкування господарства у полі та опис традицій сівообігу, організація розмов на агрономічні теми з селянами та відкриття показових або зразкових полів [21, с. 1-2].

Отже, питання інтенсифікації сільського господарства, на думку лібералів, розглядалося як процес поширення та використання селянами техніки та збільшення ролі сільськогосподарської просвіти серед них при застосуванні різноманітних засобів і форм. У цьому вони вбачали шлях, який вів до прогресу в землеробстві.

Складовою частиною столипінської аграрної реформи був продаж землі селянам через Селянський банк. Однак більшість відгуків з боку лібералів щодо його діяльності мали негативний характер. Це стосувалося насамперед того, що власниками землі, в основному, ставали заможні селяни. Таким був, як правило, висновок щодо діяльності банку: «Земля продавалась переважно поодиноким селянам, найбільш заможним, з умовою завести на купленій землі хуторське або відрубне господарство» [22, с. 1]. Однак, як ми вже зазначали, ставлення українських лібералів до створення хутірських і відрубних господарств також було негативним. А коли у 1912 році було запропоновано законопроект щодо поширення діяльності Селянського банку, то він був засуджений ними як такий, що веде до подальшого зубожіння селян [23, с. 1].

Слабким місцем українського ліберального руху часу Першої світової війни була, на нашу думку, відсутність матеріалів і розвідок науково-економічного характеру щодо врегулювання аграрних проблем у Наддніпрянщині. Єдиною публікацією, що носила такий характер, була стаття М. Туган-Барановського, надрукована у 1916 р. і присвячена проблемі створення ринку сільськогосподарської продукції в межах держави. Відомий економіст вважав, що вирішувати питання «жалюгідного стану нашого сільського господарства» можна тільки шляхом активізації діяльності держави на зовнішньому ринку. Він писав: «Багато думають, що наше сільське господарство не потребує зовнішнього ринку, тому що ми вивозимо не від ізбитку, а від не достатку» [24, с. 2-4]. Тому науковець і закликав поживавити процес укладання договорів про утворення внутрішнього ринку товарів сільського господарства та здійснювати заходи щодо його захисту. Ним за-

значалося: «Завданням нашої торговельної політики повинна бути боротьба з германським аграрним протекціонізмом» [24, с. 2]. Активна зовнішня торгівля в умовах війни розглядалася автором як важлива складова виконання зобов'язань перед іншими державами. Інших матеріалів подібного характеру у представників ліберального руху ми не зустрічаємо.

Важливою складовою аграрного питання залишалось становище сільськогосподарських робітників. Дана проблема не особливо активно розглядалася українськими лібералами. На нашу думку, це зумовлювалося насамперед тим, що інтереси робітництва захищали переважно представники соціалістичного напрямку українського суспільно-політичного руху. Однак публікація М. Гехтера, котрий досить активно досліджував проблеми безробіття, земельного та національного питання, під назвою «Наші білі негри» викликала значний резонанс. Влада «відгукнулася» на публікацію накладанням на редакцію «Ради» штрафу в розмірі 500 карбованців. «Стаття була про робітників на бурякових плантаціях, які справді визискувались не людським способом і жили гірше безсловесної худоби. В основі лежав зібраний мною автентичний матеріал», – згадував автор [25, с. 34]. Описуючи події в Кашперівській економії, автор вказував, насамперед, на відсутність законодавства, яке б регулювало відносини між робітниками та наймитами й захищало інтереси перших [26, с. 1]. Тому він і вважав, що розв'язати цю проблему можна тільки законодавчим шляхом через Державну Думу та створення організації, що буде представляти інтереси сільськогосподарських робітників [26, с. 1].

3-поміж легальних форм діяльності тупівці та інші представники ліберального напрямку віддавали перевагу участі в кооперативному русі. Ці сили надавали українській кооперації ідейного змісту і зробили її, завдяки цьому, помітним чинником не тільки в економічному, але й в культурно-політичному житті українського народу. Найпомітнішими діячами кооперативного руху були член ТУП, літератор В. Доманицький та економіст, науковець М. Туган-Барановський. На думку останнього, кооперативні господарства були «єдиним прикладом нових форм господарських організацій, які виникли як результат свідомого зусиль широких суспільних груп, щоб перетворити в певному напрямку існуючу систему господарства» [27, с. 4]. Крім того, він вважав, що кооперація є не тільки «однією з форм самозахисту трудящих» від впливу капіталу, але й «єдино можливим засобом підняття їх економічного добробуту» [27, с. 94]. У кооперативних товариствах охоче працювали вчителі та лікарі, а сфера їхньої діяльності виходила далеко за межі економічних і

навіть соціально-культурних проблем. Кооперація, на думку ж М. Гехтера, відіграла значне місце у просвіті населення. Він писав: «Поліпшуючи матеріальний добробут селянина, кооперація поруч з цим і тим самим дає йому спромогу більше дбати про освіту свою та своїх дітей» [28, с. 1].

На Першому українському просвітньо-економічному конгресі у Львові, який у лютому 1909 року організувала галицька «Просвіта», представники Наддніпрянщини обстоювали ідею виходу поза межі культурництва і збагачення національної ідеї через захист економічних інтересів робітників. «Кооперація, – зазначав М. Гехтер, – мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітиме у повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме» [29, с. 1]. Така постановка питання була дещо несподіваною для більшості галицьких делегатів, які бачили у привнесенні в кооперацію ліберально-демократичних ідей лише данину модним віянням. На конгресі було вирішено створити кооперативну спілку «Єдність», яка мала координувати діяльність кооператорів обох частин України.

Ми вважаємо, що на ліберальних позиціях щодо розв'язання аграрних проблем стояв один із засновників кооперативного руху в Наддніпрянській Україні М. Левитський. Оцінюючи початковий етап становлення кооперації, він негативно зображав «однобокий» характер її діяльності. Так, в одній із своїх статей ним зверталася увага на рівні умови розвитку всіх видів кооперації, тому що «всі вони рівні, всі мають рівне право на існування». На його думку, «треба складати та будувати ті кооперативні інституції, які викликає і показує потреба самого життя» [30, с. 1]. При цьому також пропонувалося, що для більш ефективного функціонування кооперативів слід створити спілку цих інституцій і спеціальне товариство, що буде здійснювати загальне керівництво в їх створенні та подальшій діяльності [30, с. 1].

Українські ліберали у своїй діяльності досить активно розглядали питання, пов'язані зі створенням кооперативних господарств. На думку більшості з них, насамперед земські установи мали бути зацікавлені у розвитку селянської кооперації. Це зумовлювалося тим, що працювати і розвиватися органи місцевого самоврядування могли лише за умов самодіяльності населення. Тому на сторінках земської преси з'являлися спеціальні рубрики: «Хроніка місцевої кооперації», «Хроніка села», «Земська допомога кооперативам» тощо. Крім того, земства

кредитували селянські кооперативи на пільгових умовах, були гарантами кредитоспроможності при отриманні селянами позик для потреб кооперативного розвитку та ставили питання про розвиток дрібного кредиту на селі, скликали наради з питань кооперації у межах повіту та губернії.

Яскравим прикладом участі українських ліберально-демократичних діячів у роботі земств була робота М. Туган-Барановського у Лохвицькому товаристві сільського господарства на Полтавщині. Про його активність у цьому напрямку свідчило те, що він виступав з доповідями про кооперативну справу [32, с. 3], представляв інтереси товариства у роботі все-російської сільськогосподарської палати [33, с. 3] та постійно брав участь у зібраннях товариства й проводив кооперативні курси [34, с. 5]. Щодо останнього, то у газеті «Лохвицькое слово» читаємо: «М. І. Т.-Б. (М. І. Туган-Барановський. – О. Ф., В. Д.) вважає, що курси з кооперативної справи, крім практичного значення, <...> можуть слугувати засобом для поширення знань про кооперацію загалом» [34, с. 5].

Слід віддати належне представникам ліберально-демократичного руху, котрі були найпослідовнішими у питанні розповсюдження інформації щодо створення й діяльності кооперативних господарств. Так, у газеті «Рада» фактично за кожний рік подавалися відомості про здобутки селянської кооперації в Наддніпрянщині. За своїм змістом матеріали були однаковими: вони висвітлювали процес заснування нових товариств та зміни, які відбувалися в самому кооперативному русі. Як правило, ці відгуки носили позитивний характер і визначали не тільки економічні здобутки, але й національні. В одному з чисел часопису читаємо: «Вже й тепер наша кооперація є українською не тільки номінально, а коли в цій справі почнеться планова робота – процес націоналізації нашого спілкового руху, сподіваємося, піде наперед ще швидше» [35, с. 2].

Ще одним позитивним моментом діяльності лібералів було те, що вони досить активно вивчали та поширювали досвід зарубіжних країн у розвитку сільського господарства, і особливо в питаннях кооперативної справи. Цьому присвячена брошура В. Доманицького [17] та цілий ряд статей М. Гехтера. В усіх цих матеріалах ставилися проблеми історичного розвитку та особливостей кооперативної справи у країнах Європи, її місце й роль у вирішенні проблем економічного і культурного розвитку.

Поряд з розробкою теоретичних питань кооперації, популяризацією вітчизняного та зарубіжного досвіду важливою, на нашу думку, була й матеріальна підтримка самого кооперативного руху. За ініціативою М. Левитського було засновано

кооперативний фонд імені В. Доманицького. Він був призначений «на видавництво, на стипендії і допомоги для вивчення кооперації, для допомоги українським кооперативним спілкам» [36, с. 1].

Починаючи з 1912 року українські ліберальні діячі досить активно почали відстоювати свою автономність від російської кооперативної системи. Це визначалося, насамперед, прагненням українських лібералів перетворити кооперативний рух в одну із важливих складових українського національного руху. Вимоги автономії українських кооперацій, окрім економічного значення, були основою майбутньої автономії України. Так, М. Левитський у одній із статей зазначав: «Тепер вже вчений свідомий українець добре розуміє і твердо знає, яку велику вагу в справі національного відродження має народна самосвідомість і самодіяльність та самоорганізація в справах економічних і яку величезну культурну роль відіграє кооперація на Україні і в цілім цивілізованім світі» [37, с. 2-3]. Про це також йшлося на кооперативному з'їзді в Києві 1913 року, ці самі ідеї активно пропагувала газета «Наша кооперація», яку видавало однойменне видавниче товариство.

Загалом же українські ліберальні діячі у міжреволюційний період залишилися вірними своїм ідеям у розв'язанні аграрного питання. ТУП успадкувало основні положення програми УДРП, яка у багатьох аспектах була незмінною. Негативно оцінюючи основні складові столипінської аграрної реформи, українські ліберали закликали до збереження індивідуально-громадського землекористування та пропонували здійснювати перерозподіл землі поступовими методами. Вони були прихильниками збереження розвинутих поміщицьких господарств, при цьому вважали, що ці господарства залишатимуться основою для інтенсифікації сільського господарства та поширення сільськогосподарської освіти. Вагомою альтернативою капіталістичному господарству та сприятливою умовою для захисту прав і інтересів селян мала стати кооперація, що до того ж повинна базуватися на національних автономістських підвалинах.

Список використаних джерел:

1. Стрілець В. Українська радянсько-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К. : Київський університет, 2002. – 382 с.
2. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага : Видання Фонду імені Є. Чикаленка, 1932. – 100 с.

3. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов. — Спб, 1909. — 58 с.
4. Єфремов С. Питання часу (IV) / С. Єфремов // Рада. — 1907. — 28 жовтня. — С. 1.
5. Українська платформа // Рада. — 1912. — № 87. — 17 (30) квітня. — С. 2.
6. Кононенко М. Записка до аграрного питання / М. Кононенко // Рада. — 1907. — № 235. — 18 (31) жовтня. — С. 1-2.
7. Білоусенко О. Ліквідація удільських земель / О. Білоусенко // Рада. — 1908. — № 48. — 27 лютого (11 березня). — С. 2.
8. П.А. Допомога хуторянам // Рада. — 1910. — № 221. — 30 вересня (13 жовтня). — С. 1.
9. Ф.М. Про хутори // Рада. — 1908. — № 71. — 25 березня (7 квітня). — С. 1.
10. Ф.М. Про хутори // Рада. — 1908. — № 72. — 27 березня (9 квітня). — С. 1.
11. Ст.Р. Переселянська криза // Рада. — 1910. — № 191. — 24 серпня (6 вересня). — С. 1.
12. П.А. Кризіс переселення // Рада. — 1912. — № 9. — 12 (25) січня. — С. 2.
13. П.А. Неприємний сюрприз // Рада. — 1910. — № 53. — 6 (19) березня. — С. 1.
14. П.А. Нова справа // Рада. — 1912. — № 51. — 2 (15) березня. — С. 1.
15. П.А. Хліборобська справа // Рада. — 1910. — № 206. — 11 (24) вересня. — С. 1.
16. Доманицький В. Чому я не негр? // Рада. — 1908. — № 237. — 17 (30) жовтня. — С. 2.
17. Доманицький В. Як хазяйнують селян в чужих краях / В. Доманицький. — Львів : Просвіта, 1908. — 90 с.
18. П.А. Новий податок // Рада. — 1910. — № 70. — 27 березня (9 квітня). — С. 1.
19. Чикаленко Є. Популярна хліборобська література на Україні / Є. Чикаленко // Рада. — 1908. — № 45. — 23 лютого (7 березня). — С. 1.
20. Чикаленко Є. Популярна хліборобська література на Україні / Є. Чикаленко // Рада. — 1908. — № 44. — 22 лютого (6 березня). — С. 1-2.
21. Чикаленко Є. Про боротьбу з неврожаями / Є. Чикаленко // Рада. — 1908. — № 245. — 26 жовтня (7 листопада). — С. 2-3.
22. П.А. Селянський банк // Рада. — 1912. — № 31. — 8 (21) лютого. — С. 1.
23. П.А. новий селянський банк // Рада. — 1912. — № 269. — 26 листопада (9 грудня). — С. 1.
24. Туган-Барановский М. Война и будущие торговые договоры / М.Туган-Барановский // Лохвицкое слово. — 1916. — № 20. — 8 марта. — С. 2-4.

25. Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського / М. Гехтер ; [упорядкування, вступ та примітки Ігоря Глаченка]. – К., 2005. – 64 с.
26. Гехтер М. Наші білі негри / М. Гехтер // Рада. – 1909. – № 158. – 14 (27 липня). – С. 1.
27. Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации / М. Туган-Барановский. – М., 1916. – 578 с.
28. Гехтер М. Сільська кооперація / М. Гехтер // Рада. – 1968. – № 119. – 26 травня (6 червня). – С. 1.
29. П.А. До кооперативного з'їзду // Рада. – 1910. – № 103. – 6 грудня (20 грудня). – С. 1.
30. Левитський М. Шкідливе доктринерство / М. Левитський // Рада. – 1908. – № 193. – 23 серпня (5 вересня). – С. 1.
31. Левитський М. Товариство для допомоги кооперативної справи в Росії / М. Левитський // Рада. – 1908. – № 84. – 10 (23) квітня. – С. 1.
32. Местная хроника // Лохвицкое слово. – 1915. – № 45. – 9 июня. – С. 3.
33. Местная хроника // Лохвицкое слово. – 1915. – № 52. – 3 июля. – С. 3.
34. Местная хроника // Лохвицкое слово. – 1915. – № 4. – 3 июля. – С. 5.
35. П.А. Українська кооперація в 1912 р. // Рада. – 1913. – № 3. – 4 (17 січня). – С. 2.
36. В.Г. Фонд імені В.М. Доманицького // Рада. – 1910. – № 268. – 25 листопада (8 грудня). – С. 1.
37. Левитський М. Наша кооперація / М. Левитський // Рада. – 1912. – № 237. – 18 жовтня (1 листопада). – С. 2-3.

Based on policy documents and publications of the Ukrainian liberal thought Naddnieper Ukraine characterized suggestions and approaches to the resolution of agrarian relations in the early twentieth century. Also determined by their scores on the content and implementation of Stolypin's agrarian reform between revolutions period (1907-1917).

Key words: Ukrainian liberals, TUP, Stolypin's agrarian reform, P. Stolypin, farm, cuts, immigration politics, intensification of farming, Farmers Bank, the cooperative movement.

Отримано: 7.05.2016